

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля.-К.,1992.-С.12; 2. Там само.-С.17; 3. Там само.-С.74; 4. Комуніст.-1924.- 20 вересня; 5. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні в 1921-1925 рр.-К.,1963.-С.79; 6. ДАВО.-Ф.Р.-254.-Оп.1.-Спр.197.-Арк.1; 7. Там само.-Спр.594.-Арк.11; 8. Там само.-Спр5.-Арк.325; 9. Там само.-Ф.П.1.-Оп.1.-Спр.57.-Арк.35; 10. Там само.- Спр.59.-Арк.252; 11. Мосненко В.В. Вчительство та становлення радянської школи в Україні першої половини 20-х рр. //УІЖ.-1990.-№12.-С.101; 12. Там само.-С.102; 13. ДАВО.-Ф.Р.254.-Оп.1.-Спр.21.-Арк.124; 14. Там само.-Ф.Р.6023.-Оп.4.-Спр.332.-Арк.6; 15. Журавель К. Перед новим навчальним роком//Радянська освіта.-1929.-№9.-С.48; 16. Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика.-К., 1993.-С.50; 17. ДАВО.-Ф.Р.6023.-Оп.4.-Спр.8510.-Арк.47; 18. Там само.-Спр.28884.-Арк.58; 19. Репресоване “відродження”.-К.,1993.-С.47; 20. Церква і церковна єдність: Документи і матеріали. 1899-1994.-Т.1 (упорядники: А.Кравчук, О.Гайова).-Львів, 1995.-С.295; 21. ДАВО.-Ф.П.3018.-Оп.3.-Спр.17.-Арк.151; 22. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні. 20-30-ті роки.-К., 1992.-С.276; 23. ДАВО.-Ф.Р.6023.-Оп.4.-Спр.3032; 24. Там само.-Спр.17449.

І.П.Мельничук, В.І.Петренко, П.М.Кравченко

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО НАСТРОЇ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ В 1920 – Х РР.

У часи розбудови української незалежної держави питання вивчення історії національної інтелігенції є, безумовно, актуальним хоча б через те, що в радянській історіографічній науці цій проблемі приділялось небагато уваги. Дослідники в переважній більшості звертали свої наукові інтереси на історію партії, робітничого класу, селянства, а якщо й торкалися даної теми, то лише з ідеологічних міркувань. Людина, яка за радянських часів народжувалася в інтелігентній сім'ї, мала набагато менше шансів зайняти в житті державну чи партійну посаду, ніж особа, родовід якої йшов з робітників чи селянського середовища. Та й до лав КПРС таких людей приймали неохоче.

І все ж в часи горбачовської перебудови з'являється ряд змістовних праць загального характеру про українську інтелігенцію.¹ Значно зросла увага українських істориків до цієї проблеми в наш час, коли науковцям відкрились засекречені раніше архівні матеріали.²

Регіональні аспекти історії інтелігенції стали предметом обговорення на наукових конференціях, круглих столах тощо.³

Проте, на наш погляд, у сучасній історичній науці недостатньо висвітлюється роль і місце сільської інтелігенції в процесах соціально-економічного і культурного розвитку села. Саме цій проблемі й присвячена характеристика документів ДАВО.

У фондах архіву дане питання широко представлене в матеріалах Подільського губернського комітету КП(б)У (Ф.П.1.-Оп.1 – справи загального відділу за 1920–1925 рр.), Вінницького окружного комітету КП(б)У (далі окружком – Ф.П.29.-Оп.1), Гайсинського окружкому (Ф.П.30.-Оп.1), Могилів-Подільського окружкому (Ф.П.31.-Оп.1) і Тульчинського окружкому (Ф.П.33.-Оп.1), а також у справах загального відділу за 1923 – 1930-ті роки.⁴

Ця група архівних документів насичена значною кількістю фактичних та статистичних відомостей і викликає великий інтерес у краєзнавців. Так у справах Подільського губкому КП(б)У в протоколах засідань та стенограмі ІХ-ї Подільської губернської партійної конференції (1923 р.) дається оцінка настроям сільської інтелігенції, зокрема вчителів. Підкреслювалося, що вони переважно знаходяться у „ворожому таборі”, що викликає негативне ставлення до них і до справи народної освіти. Наявність же в подільському селі 597 хат-читалень, 120 клубів, 2000 шкіл вимагала від учительства значних зусиль. Однак вони „...в цілому ще політично невиховані, не йдуть з Радянською владою і не працюють в дусі будівництва соціалізму, а отже з такими кадрами нам буде важко піднімати всю політичну й культурну роботу на селі”, зазначалося в матеріалах конференції.⁵

У політичних доповідях окружкомів, які направлялися Подільському губкому КП(б)У про політичне та економічне становище в округах виразно простежуються політичні настрої інтелігенції на селі в період НЕПу, її незадоволення політикою більшовицької партії, яка не зуміла створити передусім за все належних матеріальних і побутових умов для вчителів.⁶

До цієї ж групи слід віднести й інші документи з фондів окружкомів: огляди та інформаційні звіти партійних і радянських владних структур про господарський, економічний та політичний стан регіонів (районів).⁷ Саме в цих матеріалах, на наше переконання, криються справжні причини негативних настроїв сільської інтелігенції до Радянської влади, які не афішувались нею: агресивне ставлення самої влади до старої інтелігенції, репресії проти неї більшовиків, невизнання її з боку робітничого класу та селянства, звинувачення української інтелігенції у націоналізмі, зарахування її у

.....
списки „неблагонадійних”. Сюди ж можна додати й економічні фактори: важкий стан у сільському господарстві, голодні 20-ті роки на селі, відсутність дієвої допомоги з боку тієї ж влади, низька заробітна плата, відсутність нормальних побутових умов праці, неправильна цінова політика, яка з’їдала і без того мізерну платню вчителів, лікарів, агрономів, службовців на селі.

Для більш повної ілюстрації та підтвердження вищесказаного, наведемо конкретні приклади змісту деяких документів. Так в інформаційних звітах Вапнярського, Джуринського райкомів КП(б)У до окружному сільську інтелігенцію поділили на дві категорії: за Радянську владу і проти неї. Противники – так звані „колишні люди”(спеціалісти), котрі всіляко стають на перешкоді, ведуть відповідну роботу проти влади, окремих осіб, ставляться скептично до всіх її заходів. Прибічники – ті, які серйозно ставляться до органів Радянської влади на селі, сприяють їх роботі, проводять певну діяльність по підняттю рівня культури селян і тощо.⁸ Фактично такими висновками більшовицька влада свідомо зіштовхувала між собою ці дві категорії, виховувала у селян (та й в робітників) „...зверхньо-зневажливе або агресивно-негативне ставлення до інтелігенції”⁹, а в кінцевому результаті це послужило виправданням за ті політичні процеси проти української інтелігенції (в тому числі й сільської), які були сфабриковані правлячою партією в 20 – 30-х роках.

У зв’язку з цим слід звернути увагу дослідників на ті заходи нової влади, що були спрямовані на приборкання представників старої Інтелігенції як у місті, так і на селі: дискредитація її в очах народу, занесення до списків неблагонадійних, розробка і прийняття спеціальних резолюцій та постанов, розсилка на місця секретних директив і рекомендацій, чистки органів влади, цьому сприяли також і кампанії перевиборів Рад. Так у політекономічному огляді Вінницького округу (за 1928 р.) сільська інтелігенція, яка складалася переважно з учителів, характеризувалася як „...антирадянський петлюрівський елемент” з явно ворожими капітулянтськими настроями, а звідсіля дружба з куркулями й антибільшовицькими колами на селі.¹⁰

В інформації Брацлавського райкому (за 1927 р.) йшлося про звільнення з роботи як „неблагонадійних” за контрреволюційну діяльність 9 вчителів та директорів шкіл району. В Ольгопільському райкомі пішли ще далі. Там висловили пропозицію взагалі звільнити з роботи всіх учителів „старого часу, бо революція їх не торкнулася”.¹¹ Ще більшу старанність проявляли в цьому напрямку органи ДПУ. В огляді Подільського губернського відділу ДПУ (за серпень 1923 р.) в розділі „Інтелігенція” вказувалося про взяття на облік 128 неблагонадійних учителів, 60 лікарів, 48 інженерів і техніків.¹² Переважна більшість із них були старими(дореволюційними) спеціалістами, і саме в цьому полягала їх „неблагонадійність”. Ставимопитання: яке відношення і настрої у цих людей могли бути до Радянської влади? Звичайно, різко негативне й недружелюбне, а в окремих випадках – відкрито вороже. Більшість із них у недалекому майбутньому втратили роботу, а згодом свободу і навіть життя.

Такі ж цілі (боротьба зі старими спецами, або так зване „спецеїдство”) переслідувались вочевидь і під час кампанії перевиборів Рад в 20-х роках. Владу явно не влаштовував той факт, що в органи місцевого самоврядування потрапила раніше значна частина сільської інтелігенції (в тому числі і вчителі), тому напередодні виборів до місцевих Рад в січні-лютому 1927 року, в селах можна було почути: „Хай він (учитель) краще навчає дітей, бо як піде в Раду, то не буде ладу!”¹³

У секретній директиві Вінницького окружного КП(б)У до Літинського райкому (за 1928 р.) „Про настрої інтелігенції” відзначалося, що поряд з окремими фактами активної участі вчительства в громадському житті на селі, за останній час спостерігається відставання від політичного життя, нейтральне і навіть негативне ставлення до кампаній Радянської влади (хлібозаготівель, податкової політики, самообкладання), формальне ставлення до громадських обов’язків, виявляються національно-шовіністичні настрої, антисемітизм та русофобство: „наші школи переповнені євреями”, „в установи приймають лише росіян”. Є нездорові взаємини між „старим” та „молодим” учительством, яке вийшло із радянських вузів, незадоволення малою зарплатою, скарги на важкі умови роботи в селі тощо. Враховуючи вищесказане, райкоми зобов’язували посилити агітаційну та роз’яснювальну роботу серед сільської інтелігенції, зміцнювати партійні осередки на селі, жорсткіше ставитись до „неблагонадійних”, мобілізувати партійні, радянські та профспілкові кадри для тимчасової й постійної роботи з сільською інтелігенцією.¹⁴ Подібні ж директиви і резолюції направлялися в райони й іншими окружками на Поділлі.¹⁵

Вагомість змісту цих документів полягає в тому, що, на відміну від офіційних доповідей і звітів, які дещо прикрашалися, тут подавалася більш правдива й об’єктивніша інформація про стан економіки, політичне життя, настрої різних соціальних верств населення, в тому числі й інтелігенції.

Особливо слід виділити ще одну групу архівних джерел – щотижневі, місячні та річні огляди, звіти, зведення органів ДПУ про політичне та економічне становище округів, де на першому місці стояли узагальнювальні дані про політичні настрої селян, робітників, інтелігенції, представників партійного, державного, профспілкового апарату, а далі характеризувався стан сільського господарства й промисловості. У кінці кожного звіту подавалися додатки з конкретним фактичним і статистичним матеріалом, зокрема про настрої окремих учителів в селах і містах Подільської губернії.¹⁶

Наведемо деякі приклади. У січні 1925 року у Вінниці проходив окружний з'їзд учителів, на якому вони негативно висловлювалися про роботу партійних органів на місцях: „...партія своїми діями вбила сільське господарство”. Нарікали сільські педагоги на заробітну плату й на те, що на з'їзд запросили лише центральні школи, а про віддалені забули.¹⁷ У додатку до огляду Подільського губернського відділу ДПУ за лютий 1925 року відзначалося, що в Ободівському районі Вінницької округи із 33-х учителів прибічниками Радянської влади є не більше 3-х чоловік. Від всевидючого ока „депеушників” (працівників ДПУ) нікуди не можна було сховатися сільському інтелігенту. У тому ж додатку повідомлялось, що вчитель із села Соболівки Гайсинського округу із колишніх петлюрівців і примушує співати учнів „Ще не вмерла Україна”. У селі Богданівцях Проскурівської округи вчитель агітує проти КНС. В Яблонівці Дерезнянського району вчителька не проводить громадської роботи, а під час різдвяних свят збирала дітей в школі й співала з ними колядки. Саме такі вчинки учителів розглядалися як контрреволюційні, і саме вони першими потрапляли в списки неблагонадійних. Наводилися факти позитивних і лояльних настроїв сільської інтелігенції до влади та політики більшовицької партії.¹⁸ Аналогічні настрої зафіксовані в додатках до звітів ДПУ і за березень-травень 1925 року.¹⁹

Для вивчення проблеми, що розглядається, значення цих документів важко переоцінити. Адже вони містять найповнішу інформацію про сільську інтелігенцію Поділля в 20-х роках ХХ ст. Саме з цих звітів ДПУ перед очима дослідників постає реальна картина взаємин інтелігенції і влади на селі. Тільки в цих документах можна віднайти і простежити реакцію інтелігенції на дії більшовицької партії: від висловлювання незадоволення її політикою до прямих виступів проти неї.

Аналіз документів, який ми провели, їх класифікація дозволяють зробити певні висновки про настрої сільської інтелігенції Поділля в 20-х роках минулого століття.

Негативне, іноді вороже сприйняття інтелігенцією села політики й заходів Радянської влади було викликане не стільки „старим” походженням учителів, лікарів, агрономів, скільки упередженням і неприховано агресивним ставленням нової влади і суспільства до них.

Інтелігенція села й міста перебувала під постійним контролем партійних і радянських функціонерів, а ті, щоб вислужитись перед високим начальством, „рубали” наліво і направо, приписуючи інтелігенту всі очевидні і неочевидні „гріхи” перед владою.

Проте найбільший внесок у виливанні бруду на сільського інтелігента зробили органи ДПУ, які, перевиконуючи плани, спочатку створювали тисячні списки так званих „неблагонадійних”, щоб потім ці тисячі опинились в таборах ГУЛАГу.

Така політика більшовиків призвела до винищення старої української інтелігенції, частина її змушена була емігрувати за кордон, але й доморощена „своя” радянська в більшості своїй не допускалась до управління державою і високих партійних крісел. Диктатура ж пролетаріату!

У деякій мірі ситуація, в якій опинилась сьогодення українська інтелігенція, нагадує 20-ті роки. Все більше й більше українських умів виїздить у пошуках пристойних заробітків та умов життя за кордон, поповнюючи більше як двадцятимільйонну армію української діаспори. Все менше і менше стає інтелігенції в нашому селі, не кажучи вже про її представництво в органах місцевої й центральної влади чи в депутатських корпусах різного рівня. Історія все-таки рухається за спіраллю...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.-К.,1985; Курносів Ю.О. Розробка питань історії радянської інтелігенції // УІЖ.-1986.-№7.-С.33-41; Держава і українська інтелігенція (Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х - на початку 30-х рр.)-К.,1990 та ін.; 2. Див.: Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-і роки).-К.,1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля.- К.- Едмонтон, 1992; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) - У 3-х кн.- К.,1994; Коляструп О.А. Національна свідомість української інтелігенції у контексті політичних змін кінця ХІХ – 20-х рр..ХХ ст.// Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського.-Вип.9.Серія: Історія: Збірник наук.праць.-Вінниця,2005.-С.85-91 та ін.; 3. Див.: Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи: Міжнар. наук. конф.- Дніпропетровськ,1996; Національна

інтелігенція в історії та культурі України XX – XXI ст.: Всеукр. наук. конф.- Вінниця, 2004 та ін.; 4. Див.: Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).- Ф.П.1.- Оп.1.- Спр.3,57,499,502,706; Ф.П.29.-Оп.1.- Спр.99,106,115,210,222,223,325,373,459; Ф.П.30.-Оп.1.- Спр.109,189; Ф.П.31.- Оп.1.-Спр. 25,57,118; Ф.П. 33.- Оп.1.- Спр. 536,560,706,799; 5. ДАВО.- Ф.П.1.-Оп.1.- Спр.3.- Арк.23; Оп.1А.- Спр.57.- Арк.8; Известия. Орган Подольського губернского комитета КП(б)У.- 1923.- 20 марта; 6. ДАВО.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр.536.- Арк.1-249; Ф.П.29.- Оп.1.- Спр.325.- Арк.52-56; 7. Там само.- Ф.П.31.- Оп.1.- Спр.536.- Арк. 21-24,60,89,101,119,138,146,158, 174,221,239; 8. Там само.- Арк.61,89; 9. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Вказ. праця.- С.25; 10. Політичні репресії на Поділлі (20 – 30-х рр. XX ст.).- Вінниця,1999.- С.74; 11. ДАВО.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр.536.- Арк.21-24,174; 12. ДАВО.- Ф.П.1.- Оп.1.- Спр.57.-Арк.46-47; 13. Там само.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр.536.- Арк.101; 14. Там само.- Ф.П.58.- Оп.1.- Спр. 105.- Арк.35(зв),134-134(зв); 15. Там само.- Ф.П.33.- Оп.1.- Спр. 799.- Арк.73-74; 16. Див.: ДАВО.- Ф.П.1.-Оп.1.- Спр.57.- Арк.171-172; Спр.499.- Арк.135, 238, 252; Спр. 502.- Арк.225,261-262,294,324; Ф.П.33ю- Оп.1.- Спр.560.- Арк.10-10(зв.); Спр. 706.- Арк. 66-74; 17. Там само.- Ф.П.1.- Оп.1.- Спр. 502.- Арк.38; 18. Там само.- Арк.169-170,197; 19. Там само.- Арк.225,261-262,294,324.

Е.П. Петровський

ДОЛІ КЕРІВНИКІВ ОДЕСЬКОГО ОБЛАСНОГО ВІДДІЛУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РР.

Протягом 1920–1930-х рр. у СРСР відбувалось становлення нової (радянської) моделі шкільної освіти, що мусила стати масовою і виховувати відданих партії і владі представників нового покоління. Головним інструментом у цьому процесі було вчительство. Педагогічні кадри, що залишилися від старого ладу, не влаштовували владу ні кількістю, ні своїм світоглядом. Система освіти все більше пролетаризувалась та політизувалась. Старих педагогічних працівників, які могли принести до школи антирадянські ідеї, у 1920-ті роки різними методами витісняли з освіти, а потім частково репресовували. На початку 1930-х років система «чисток» і репресій торкнулась також викладачів нової формації, в тому числі і членів правлячої партії. Разом з ліквідацією рядового вчительства жертвами політичних репресій стали працівники обласних та районних відділів народної освіти, в тому числі і Одеського облвн. 1937–1938 роки були апогеєм у процесі нищення власних педагогічних кадрів.

Історіографія даної теми досить широка. Серед досліджень, присвячених висвітленню певних аспектів освітянської політики держави або ж діячам відділів народної освіти, які втілювали цю політику, слід назвати праці Я. Мандрик, М. Окси, О. Єрмака, Я. Журецького, М. Шитюка¹. В Одеській та Миколаївській областях зроблено спробу біографічного видання узагальнюючих даних про репресованих вчителів². Низку біографічних нарисів, присвячених репресованим педагогам України, подано в дослідженні В. Марочка та Г. Хілліга³. Робота Одеського обласного відділу народної освіти в період 1930-х рр. стала предметом спеціального дослідження Е. Петровського⁴.

Джерельною базою для вивчення репресивних дій влади проти працівників Одеського облвн слугують передусім матеріали архівно-слідчих справ, які знаходяться в архіві управління Служби безпеки України в Одеській області. Допомогають зрозуміти реальний стан справ того часу та розібратися у складній ситуації також матеріали Державного архіву Одеської області. Джерелом певного виду стають і публікації місцевих газет того часу, хоча вони майже завжди містили суцільну критику і слугували «сигналом до дії» для органів НКВС.

Протягом 1930-х рр. для керівництва Одеського відділу народної освіти завжди вистачало роботи. Будівництво нових шкіл, їхнє обладнання та переведення туди учнів; постійна нестача вчительських кадрів, підручників і приладдя; переатестації вчителів та підвищення їхньої кваліфікації; слідування за політичною, атеїстичною та виховною роботою в школах; створення умов для нових педагогічних кадрів, увага до шкіл трудпоселенців, дитячих будинків та приймальників НКВС; виконання рішень партії про проведення «чисток» серед освітян – ось лише частковий перелік завдань, які мусило виконувати й контролювати облвн.

Репресивна політика держави з її постійним пошуком «шкідників» та «ворогів народу» сприяла тому, що замість шляхів усунення будь-яких негараздів в роботі облвн шукали «винних» і карали їх. Репресивна система знищила майже всіх керівників Одеського обласного відділу народної освіти, які очолювали його у 1930-ті роки. Першими серед них були Іван Всеволодович Пельовін (очолював окружний відділ народної освіти у 1929–1932), Тихон Митрофанович Внуков (був завідувачим обласним відділом народної освіти в 1933 році) та Павло Адамович Невідомий (завідував облвн у 1934 році).